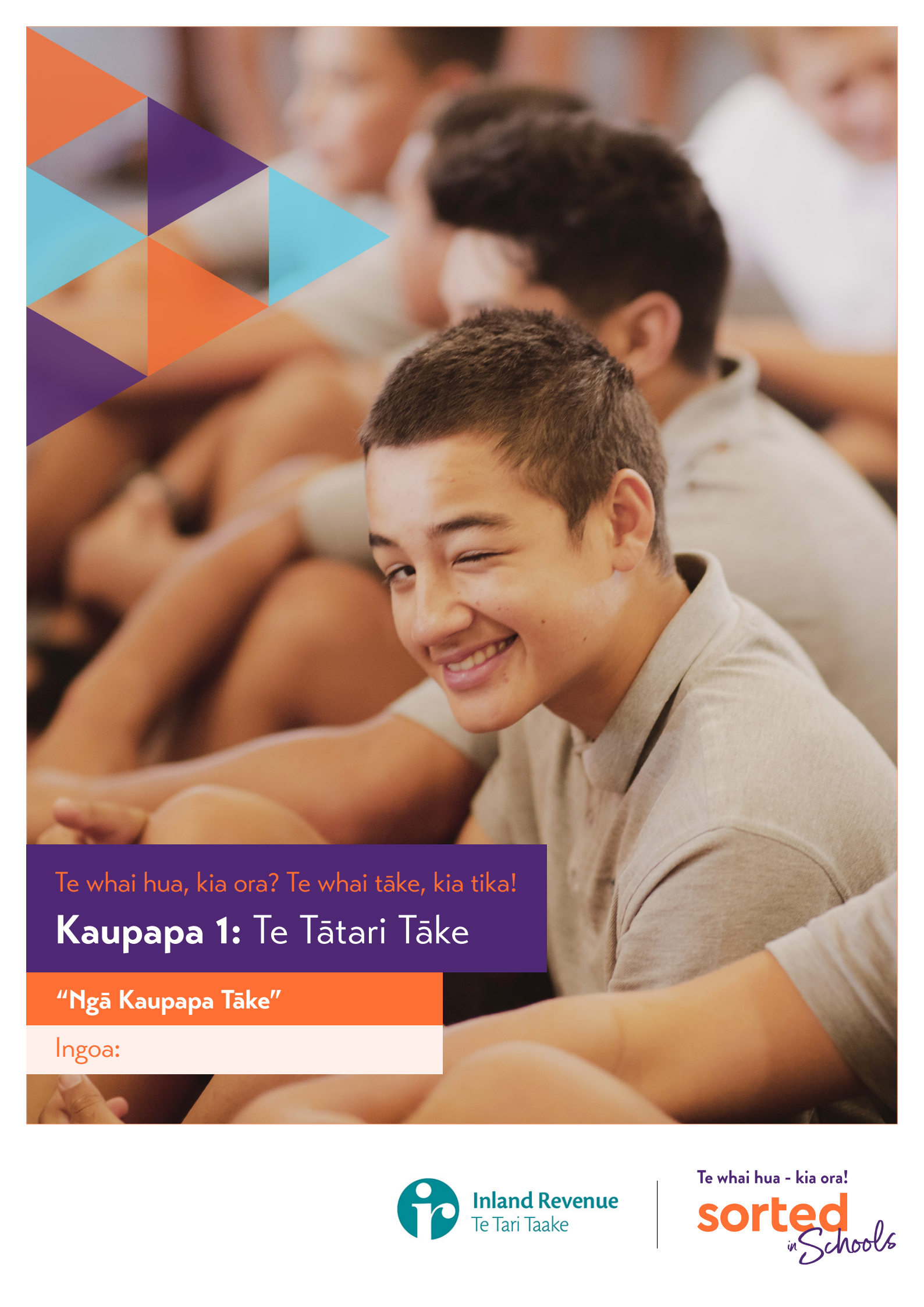

Te whai hua, kia ora? Te whai tāke, kia tika!

Kaupapa 1: Te Tātari Tāke

“Ngā Kaupapa Tāke”

Ingoa:

Inland Revenue
Te Tari Taake

Te whai hua - kia ora!

sorted
in Schools

Te Rārangi Kaupapa

03 He Mihi

05 He Kupu Whakataki

06 Te Wāhanga 1

He aha i whai pūnaha tāke ai a Aotearoa?

15 Te Wāhanga 2

Ka pēhea te whakapaunga o te tāke?

20 Te Wāhanga 3

He aha te pānga o aku moni whiwhi ki ētahi atu?

29 He Ngohe Aromatawai Tāke

35 Ngā Kupu Tāke

Te Kaupapa 1 - Te Tātari Tāke

Nau mai ki te kaupapa e kīia nei ko 'Te Tātari Tāke'

Ahakoā pai, ahakoā kino rānei, katoa ngā tāngata i Aotearoa me utu tāke moni whiwhi, ahakoā takitahi, ahakoā pakihi, ahakoā whakahaere rānei. Heoi, mā te wherawhera i te whakamahinga o ō tāke i muri i tō utu atu, i te utu atu rānei a tō whānau, e mārama ai koe ki tōna hiranga. Ka utua te nuinga o ngā tāke ki Te Tari Taake (IR).

Ehara te utu tāke i te whiunga, he haepapa kē.

Anei ngā kaupapa ka tūhuratia:

- **Te Wāhanga 1:** He aha i whai pūnaha tāke ai a Aotearoa?
- **Te Wāhanga 2:** Ka pēhea te whakapaunga o ā tātou moni tāke?
- **Te Wāhanga 3:** He aha te pānga o aku moni whiwhi ki ētahi atu?

Ka tautoko tēnei kaupapa i a koe ki ngā mea e whai ake nei:

Ngā Hononga ki Te Whare Tapa Whā

Ka tautohu i te hāngai pea o ētahi ariā tāke, o ētahi māramatanga tāke ki Te Whare Tapa Whā.

Hei Mahi

Ētahi mahi hei tautoko i tō tūhura i te pūnaha tāke, me te ara i whāia ki te whakatau i te whakapaunga o ngā tāke.

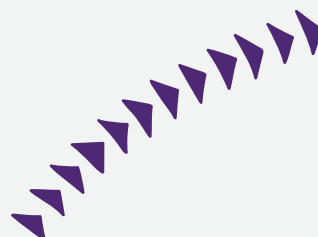
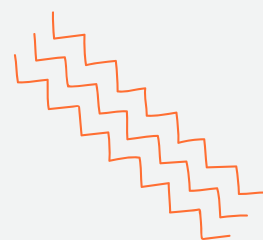
He Ngohe Aromatawai Tāke

Ka whiriwhiri koe i tētahi mahi hei whakaatu i tō māramatanga ki te pūnaha tāke i Aotearoa. Mā tēnei ngohe pea ka mārama ake koe ki ngā hononga o ēnei māramatanga ki Te Whare Tapa Whā.

He Tikanga Tāke

He mahere paearu kounga hei aromatawai i ō whāinga.

He Kupu Whakataki

Ka tautoko tēnei kaupapa i tō whakawhanake māramatanga ki ngā āhuatanga o te pūnaha tāke i Aotearoa, tae atu ki te te utungia o te tāke, o te whakakao tāke me te whakapau tāke.

Ngā Hua Ako

Hei te mutunga o tēnei kaupapa, ka āhei tō:

- ✓ whakamārama i te take he pūnaha tāke tō Aotearoa
- ✓ whakamārama i te whakamahinga o te tāke i Aotearoa
- ✓ whakaahua i te pānga o te tāke ki te oranga o Aotearoa
- ✓ whakamārama i te pūtake o te tau tāke
- ✓ whakaahua i ngā horopaki me mātua whai tau tāke koe
- ✓ whakaahua i te pānga o tō moni whiwhi ki te oranga o ētahi atu
- ✓ whakamārama i te take i rerekē ai te tākehia o te tangata kotahi, i te pakihi, me te rōpū.

Te Paearu Angitu

Hei te mutunga o tēnei kaupapa, ka whiriwhiri koe i tētahi ngohe hei whakaoti i tō aromatawai. Hei tautoko i tō ako he mea nui kia oti i a koe Te Hāngai ki Te Whare Tapa Whā, me ngā hei mahi katoa, e pai ake ai tō whakaatu i tō mārama ki te kaupapa, ki Te Tātari Tāke.

E puta ai tō ihu, me:

- ✓ tautohu, me matapaki hoki koe i ngā ariā matua o te pūnaha tāke
- ✓ tautohu, me whakamahi tika hoki koe i ngā kupu matua
- ✓ whakaatu taunakitanga koe e tohu ana i tō mārama ki te kaupapa
- ✓ whakaatu taunakitanga koe i tō whai wāhi atu ki te paetukutuku o Te Tari Taake mō ngā pārongo.

Te Wāhanga 1

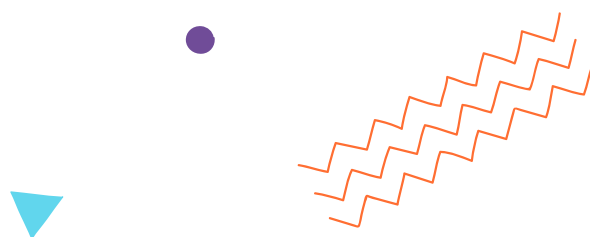
He aha i whai pūnaha tāke ai a Aotearoa?

Kua hōhā ngā tāngata maha nā te mea me utu katoa ngā tāngata o Aotearoa i te tāke moni whiwhi, ahakoa takitahi mai, pakihi mai, rōpū mai rānei. Engari, mā te mārama ki te takoha a te tāke ki ētahi atu mea e kitea ai te pānga o te tāke ki te oranga o te katoa!

Ko te pūtea te tāke ka utungia ki te kāwanatanga. Ka whakaemi Te Tari Taake (IR) i ngā tāke, mā te tango i tētahi ōrau i tō moni whiwhi. Ka whirinaki te kāwanatanga o Aotearoa ki ngā tāke nei hei utu i ngā tahua ahumoni e tautoko ana, e whakapai ake ana i ngā ratonga mō te ōranga o ngā tāngata katoa o Aotearoa.

Ka utu ō tātou tāke i ētahi o ngā kaupapa e whai ake nei:

1. ngā tari kāwanatanga
2. te tautoko i ngā ratonga ohotata pēnei i ngā pirihiimana, i te rapa taiwhenua me ngā waka tūrora
3. ngā ratonga tūmatanui pēnei i ngā hōhipera me ngā kura
4. ngā utu ā-tau mō ngā kaimahi a te kāwanatanga
5. te hanga me te whakatikatika i ngā huarahi matua me ētahi atu rori nui
6. ngā wāhi, ngā pāka, me ngā wāhi me whāomoomo.

Hei mahi 1 – Ngā kupu tīrangorango

Ka whakaatu tō kaiako i tētahi rārangi kupu ki a koe.

1) Ā muri i tō mātai i te rārangi kupu mō ngā meneti e rua, whakamahia te tūtohi i raro nei kia tuhi i ngā kupu e maumaharatia ana e koe. Me tika te tātaki i ngā kupu, tae noa atu ki ngā tohutō, ki ngā tohuwehe hoki. Mehemea e mōhio ana koe ki te tikanga o ētahi kupu, tuhia ngā whakamārama.

#	Te kupu Māori	Te kupu Pākehā	Te whakamārama
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15			
16			
17			
18			
19			
20			

2) Tuhia ngā kupu kāore e maumaharatia ana e koe ki tētahi anō pene e rerekē ana te tae. Kia mahi tahi i tētahi rōpū iti ki te whiriwhiri i ngā whakamārama. Kei te pai tō whakamahi i tētahi papakupu.

Ngā hononga ki Te Whare Tapa Whā

Hei mahi ā-rōpū, arotakengia, whiriwhirihia hoki tētahi o ngā kōwhiringa o runga nei ka utua e ō tātou tāke. I te wāhanga e aro ana ki te pūtake, tuhia te take i kōwhiri ai koe i tēnā.

Whakamahia te tūtohi o raro iho nei kia whakamārama (ā-tuhi, ā-waha rānei) i ngā pānga pea, i ngā whakaawenga rānei o tēnei kōwhiringa ki Te Whare Tapa Whā mōu, mō tō whānau rānei. Anei, kei raro iho nei, tētahi tauira.

Te Kōwhiringa: Te tautoko i ngā ratonga ohotata pēnei i ngā pirihimana, i te rapa taiwhenua me ngā waka tūrora.

Te Pūtake: I ētahi tau ki muri, i tino māuiui tōku māmā, ā, i tere kawea ki te hohipera mā runga waka tūrora.

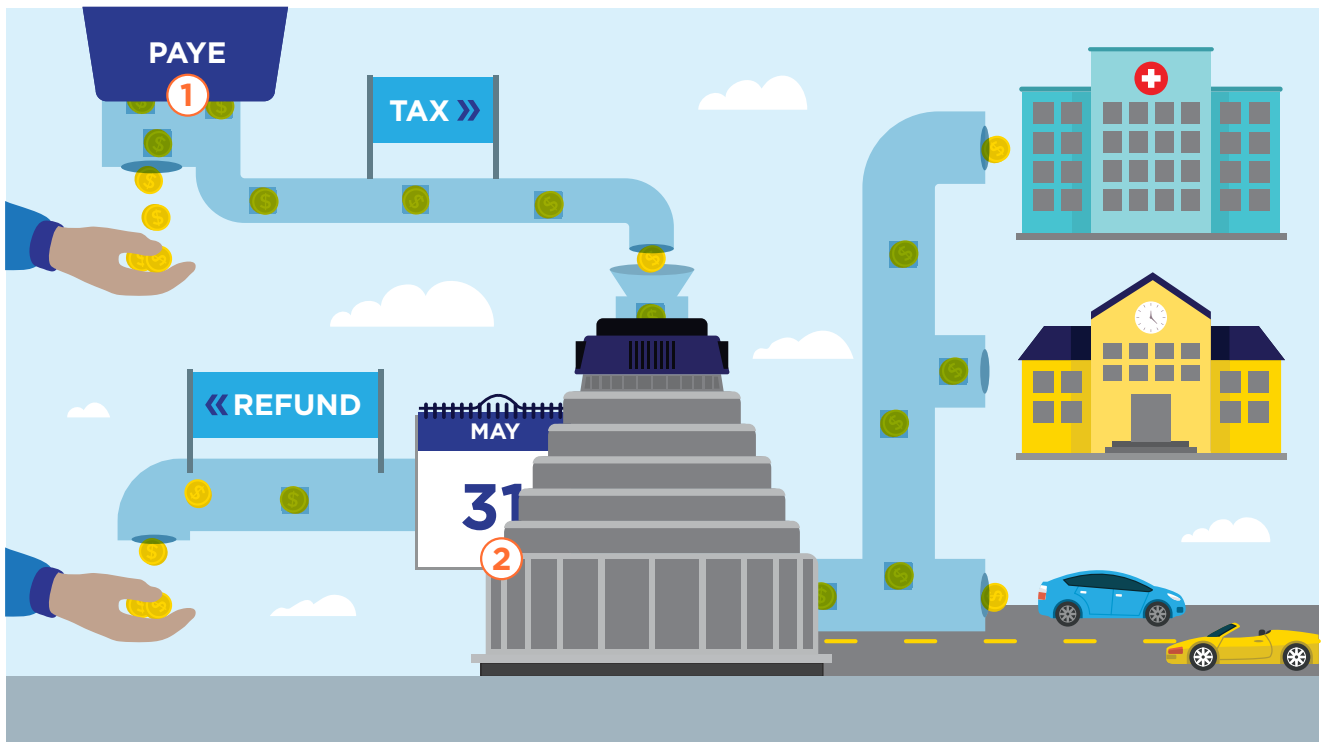
Mā wai	Te hinengaro	Te wairua	Te whānau	Te tinana
Mā te whānau.	I te āwangawanga mātou nā te mea i tino māuiui te āhua o māmā, engari i te taenga mai o te waka tūrora ka iti iho te pōkaikaha. Nā tēnei i mauru ai ngā māharahara.	I te tino āwangawanga mātou, engari ka mauru tērā i te taenga mai o te waka tūrora. I whakaaro mātou ka piki pea te ora ki a māmā, nō reira i tau ake mātou.	I tino āwangawanga, i māharahara hoki mātou, engari i te taenga mai o te waka tūrora me ngā kaimahi ka tau te whānau, ā, i tautokohia mātou i tō mātou māmā e āwhinatia ana.	I tautokohia tō mātou māmā e te waka tūrora, me te aha, ka tino tau hōki mātou. I wehi katoa mātou i te tīmatanga, ā, i te auē mātou. Engari i tino āwhina mai te hunga waka tūrora.

Te kōwhiringa: _____

Te pūtake: _____

Te whakaea o te tāke i te nama o te Kāwanatanga

I ētahi wā, ka mino moni te kāwanatanga hei utu i ētahi kaupapa nui, i ētahi tūāhuatanga ohorere rānei pēnei i ngā parekura māori. Me te aha, ka noho nama te whenua nei i ōna wā. Hei tauira, ko te mate urutā, ko te KOWHEORI-19. He whakapaunga pūtea ohorere tērā. I mate te kāwanatanga ki te utu i ngā whakamātautau, i te noho mohoa, i ngā rerenga kia hoki mai ai ngā tāngata o Aotearoa, i te whakangungu i te hunga kei te aroaro ā-kapa, i te whakanui i ngā putunga me ngā kano ārai mate i ngā hohipera. Ka whakaiti te tāke i te nama o tō tātou whenua.

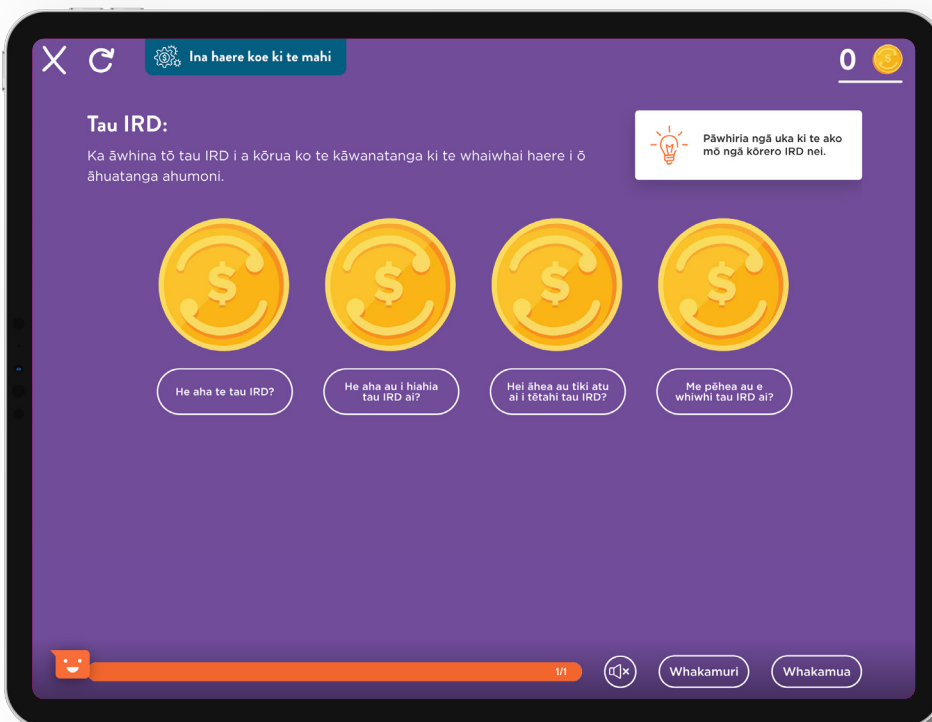
He aha te tau tāke?

Ko te tikanga o te IR ko Te Tari Taake. He tau motuhake tō tau tāke ki a koe. Ko tāna he tautohu i a koe, ā, he pēnei i te tapukara, he wāhanga ki tō tuakiri. Ka arowhai tō tau tāke i ō utunga tāke, ā, e tika ai tō utu i te tapeke e tika ana, e whiwhi rānei ai koe i ngā mea e tika ana mōu.

Me whiwhi koe i tō tau tāke mēnā:

- ka whiwhi moni koe (hei tauira, i te mahi, i te takuhe, i te penihana rānei)
- ka whakatuwhera koe i tētahi pūkete pēke, ka hono rānei ki KiwiSaver
- ka tukuna e koe tētahi puka tāke
- ka tono rānei ki tētahi pūtea taurewa ā-ākonga, ki te tautoko tamariki, ki te takuhe rānei
- ka hoko mai, ka hoko atu rānei koe i tētahi rawa i Aotearoa.

Torohia atu te Kete Timatanga mō ētahi atu kōrero e pā ana ki ngā tau tāke

Ka pēhea taku whiwhi tau tāke?

Ka riro i a koe tō tau tāke i Te Tari Taake. Mehemea ka whai moni whiwhi koe i Aotearoa, me whai tau tāke koe. Mehemea kāore o tau tāke, ka tākehia koe i te pāpātanga tāke teitei katoa.

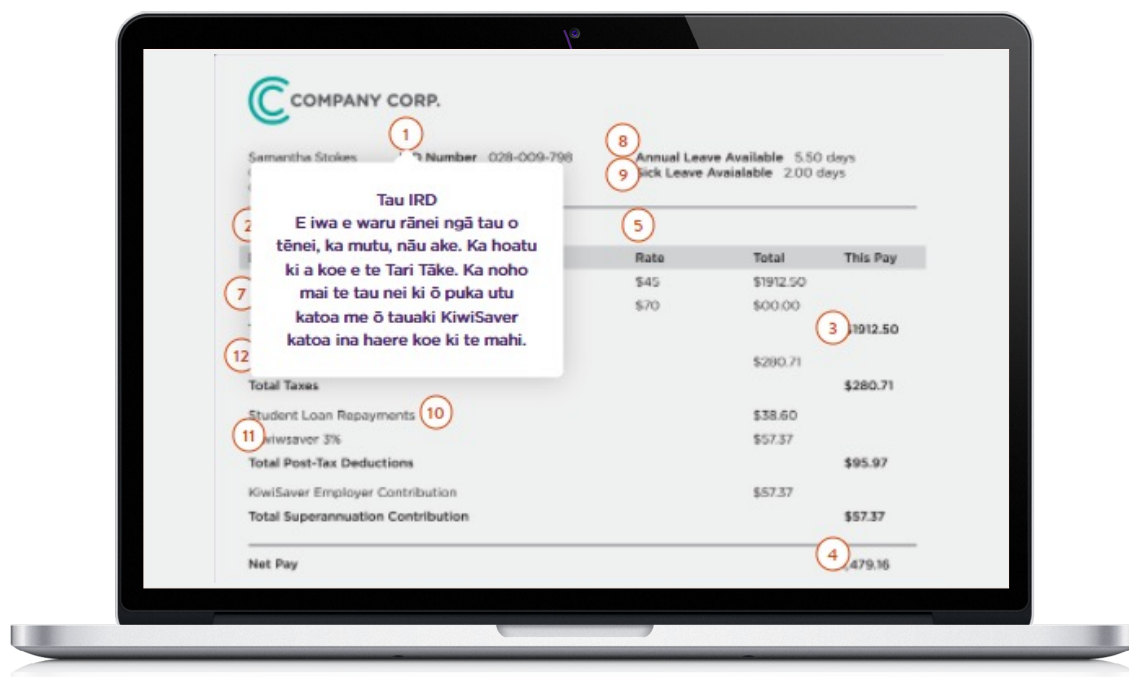
Tēnā pea he tau tāke kē tāu i te mea i rēhitaia koe e ō mātua ki te KiwiSaver.

Ka āhei hōki tō tono tau tāke mā te ipurangi ka tīmata ana koe i tō mahi.

Ngā āhuatanga katoa me mōhio e koe e pā ana ki ngā tau tāke

Tirohia ngā kōrero a Te Tari Taake mō ngā tau tāke - **te whakahaere i taku tau tāke.**

Me haere ki te **Kete Timatanga**, ka whakaoti ai i te kōwae 'Ina haere ki te mahi' ki te rapu māramatanga ki te tau tāke.

Hei mahi 2 – Te tāke i Aotearoa

He mahi takirua, he mahi ā-rōpū rānei (kia neke atu i te toru) tēnei, ā, ko tā koutou he rangahau i ngā māramatanga e whai nei. Kia oti i a koe te whakaemi ngā meka e toru e pā ana ki aua māramatanga, me waihanga tētahi patapatai Kahoot, Quizlet rānei. Mā te akomanga tēnei kēmu e tākaro, nō reira me ngahau. Mehemea e ngahau ana ki a koe, kāore e kore ka ngahau hoki ki te akomanga!

1) He aha i whai tikanga ai te kohi tāke i Aotearoa?

2) He aha te pānga o ngā tāke ki te oranga o te tangata puta noa i Aotearoa?

3) He aha te tau tāke, he aha hoki te take me whai tau tāke tātou, ā, me tonono tētahi tau tāke i hea?

Hei mahi 3 – Kei te tika, kei te teka rānei?

Ko tāu, he tohu i te tika (✓) rānei, i te teka (✗) rānei o ngā rerenga kōrero e whai ake nei. I te tīwae kei te taha matau, tuhia te puna i kitea ai ngā taunaki mō tō whakatau. Me pono te puna (hei tauira, kāore e whakaaetia ana te Wikipedia, ētahi puna atamai hangahanga rānei). Kaua hoki e whakamahi i ngā kōrero o tēnei puka mahi hei puna mō ō taunaki.

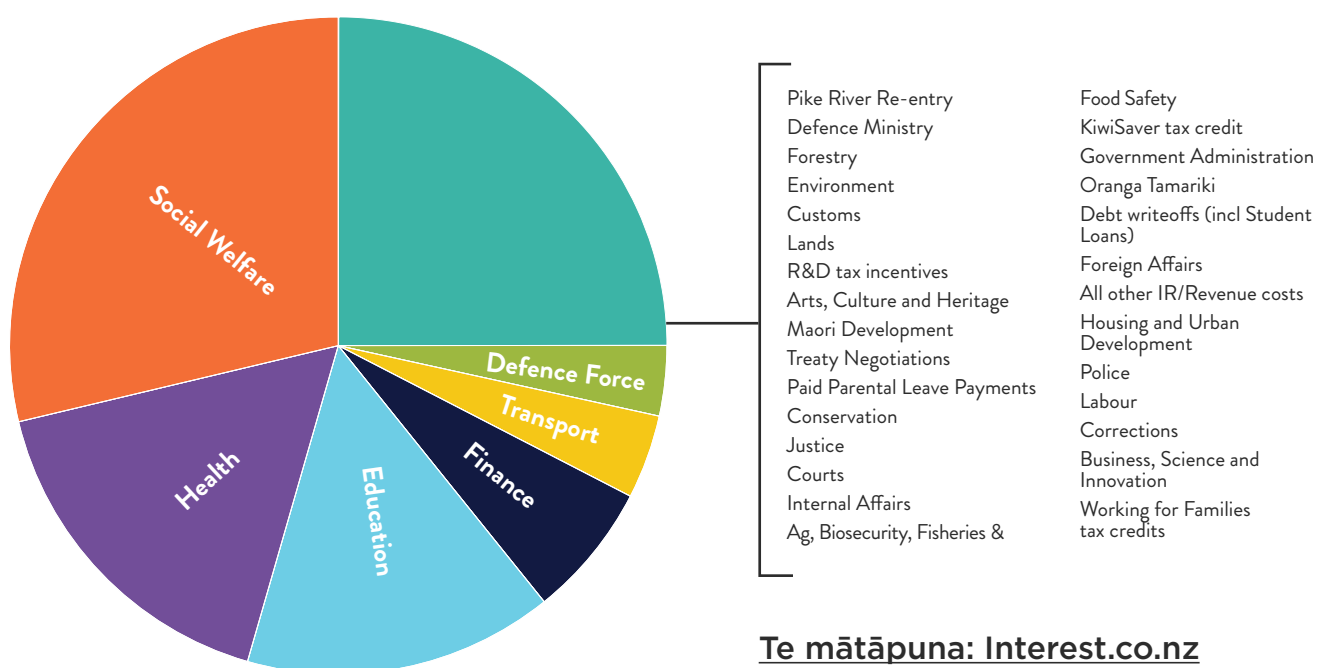
#	Te kōrero	Tika/Hē	Te puna taunaki
1	Me utu tāke ngā tāngata katoa ka riro i a rātou he moni whiwhi.		
2	Me mātua whai tau IR koe e whakaritea ai tētahi pūkete pēke.		
3	Ka tono koe i tētahi tau IR i te pēke.		
4	Ka utu ngā tāke i ngā ratonga tūmatanui pēnei i ngā hōhipera me ngā kura.		
5	Me utu ngā tamariki i ngā tāke mō ā rātou moni pūkoro.		

Te Wāhanga 2

Ka pēhea te whakapaunga o te tāke?

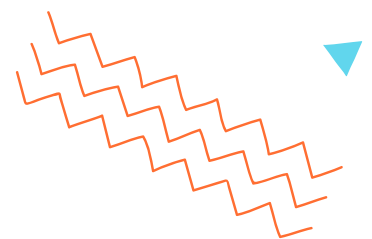
I ia tau ka whakarite mahere pūtea te kāwanatanga, arā, he tirohanga ahumoni e āta rārangi mai ana ngā whakapaunga pūtea e tūmanakohia ana, me te moni whiwhi e tūmanakohia ana hei tautoko i ēnei whakapaunga. Ko te puna moni whiwhi matua e ahu mai ana i ngā tāke ka utua e tātou, ā, ka whakaatu te mahere pūtea i te tuaritanga whānui o ngā pūtea ki ngā rāngai:

Te mahere pūtea

	Pūtea 2020/21	%
	NZ\$m	
Pike River Re-entry	7.4	0.00%
Defence Ministry	23.6	0.00%
Forestry	188.5	0.10%
Environment	194	0.20%
Customs	262.4	0.20%
Lands	271.7	0.20%
R&D tax incentives	281	0.20%
Arts, Culture and Heritage	373.3	0.30%
Maori Development	382	0.30%
Treaty Negotiations	406.9	0.30%
Paid Parental Leave Payments	455	0.40%
Conservation	586.6	0.50%
Justice	697.7	0.50%
Courts	732.4	0.60%
Internal Affairs	744.9	0.60%
Ag, Biosecurity, Fisheries & Food Safety	853.1	0.70%
KiwiSaver tax credit	930	0.70%
Government Administration	1,093.70	0.80%
Oranga Tamariki	1,372.70	1.10%
Debt writeoffs (incl Student Loans)	1,438.00	1.10%

	Pūtea 2020/21	%
	NZ\$m	
Foreign Affairs	1,516.50	1.20%
Housing and Urban Development	1,941.60	1.50%
Police	2,132.20	1.70%
Labour	2,233.50	1.70%
Corrections	2,429.30	1.90%
Business, Science and Innovation	2,646.80	2.10%
Working for Families tax credits	2,792.00	2.20%
Defence Force	3,971.20	3.10%
Transport	4,750.40	3.70%
Finance	7,638.40	5.90%
Education	17,508.50	13.60%
Health	19,335.40	15.00%
Social Welfare	33,014.20	25.60%
Te Tapeke	\$129,109	100%
GDP (nominal, per RBNZ)	\$292,000	
Govt spending as % of GDP	44.20%	
and this compares with taxes collected as follows:		
Te Moni whiwhi	93,459	

Ngā Hononga ki Te Whare Tapa Whā

I te **Mahere Pūtea** mō Aotearoa o nā tata nei, ka pānuitia ngā kaupapa ahumoni e whai ake nei mō te Māori:

- Ngā Kōhanga Reo: E \$3 miriona tāra (e 57 ōrau) te pikinga ki ngā kōhanga reo i ia tau. Mā tēnei pikinga ka \$8.3 miriona tāra i ia tau te nui o te pūtea ki ngā kōhanga reo.
- Te Matatini: E \$48 miriona tāra, puta noa i ngā tau e toru, hei tautoko i tēnei whakahaerenga kapa haka ā-motu.
- Te Whānau Ora: E \$600,000 te pikinga ki a Whānau Ora.
- Te Māngai Pāho: E \$66 miriona tāra hei whakatairanga i te reo Māori me te ahurea Māori i te tau 2024/25.

Me mahi ā-rōpū koutou ki te whiriwhiri i ngā kaupapa ahumoni e rua, ka matapaki ai i ngā pānga, i ngā āhuatanga ka pā pea, ka whakaaweawe rānei i Te Whare Tapa Whā mōu, mō tō whānau rānei?

Me āta whakamārama e koe ēnei māramatanga ki tō whānau!

Hei mahi 1 - Ngā kaiwhakataū

He whakaaturanga ā-akomanga, he mahi ā-rōpū hoki tēnei.

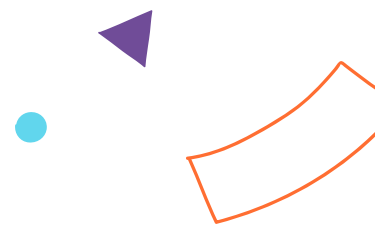
Ko koe tētahi mema o te rōpū e whakataū ana i ngā whakapaunga tāke. Me whakarite whakaaturanga koutou mā te Pirimia (kaiako) hei āwhina i tā rātou whakataū i te whakapaunga o te moni tāke.

Me āta rangahau koe i ngā kaupapa i whiriwhirihia e koe, ka whakarārangi ai i ētahi take matua e rima hei whakaaweawe i tō kaiako me ō hoa ako. Hei tautoko i tō tohe, me parahau i ō whakaaro ki ētahi tauira, me kounga te ataneke, me mārama hoki. Heoi, kia kaha te whakarata i te iwi ki tētahi ataneke rawe, ki tētahi kiriata rānei.

Ngā kaiwhakataū		
Te pūtakenga whakawhiti kōrero: Te whakaaweawe i ngā kaiwhakataū		
Ngā kaupapa e manako nuitia ana	Kia rima hemihemi ngā take matua hei tautoko i ā koutou kōrero	Te ara whakaatu ka whāia e koutou
Me whai pūtea te mātauranga, nā te mea ...?		
Me whai pūtea ngā take taiao, nā te mea ...?		

Me whai pūtea ngā take whare, nā te mea ...?		
Me whāi pūtea te hauora hinengaro, nā te mea ...?		
Me whakapiki te pūtea hanga kaupapa here, nā te mea ...?		
Me whai pūtea te ..., nā te mea ...?		

Te Wāhanga 3

He aha te pānga o aku moni whiwhi ki ētahi atu?

Ngā tāke kāwanatanga ā-rohe

Ka utu ngā tāke i ngā ratonga me ngā whare tūmatanui i tō hapori. Ka tuarhia tēnei pūtea e te kāwanatanga ā-rohe, arā, e te kaunihera.

Ngā tāke ā-rohe

Ka tākehia anō e ētahi kāwanatanga ā-rohe ā rātou kainoho e whai moni ai rātou ki te utu i ngā kaupapa whakatipu, i ngā kaupapa whakawhanake i te rohe mō te āpōpō. Ko ētahi pea o ngā kaupapa nei, ko ngā whare mō te hunga taiohi, ko ngā hōtaka rēhia i ngā hararei, ko ngā kaupapa kāinga-kore, ko ngā wāhi tuku kai, ko ngā hōtaka hāhi ā-hapori, ko ngā kaupapa taiao ā-rohe, ko te whakapaipai ake i ngā mea pēnei i ngā rori, i te wai, i ngā para hoki.

Arā anō ētahi atu tukanga tāke e whāia ana, pēnei i ngā tauira e whai nei:

- Ko ngā arawhiti utu tētahi huarahi kōhi moni hei utu i te whanaketanga o ngā pūnaha rori, o ngā pūnaha tūnuku hoki.
- Ko te tāke heketua tētahi anō huarahi kōhi moni mā te tāke i ngā para wai o ngā heketua. Ka tukuna tēnei pūtea ki te whakapainga o ngā pūnaha para.
- Ko ngā tāke kora tētahi atu ara kōhi moni a ētahi kāwanatanga ā-rohe hei tautoko i ngā whanaketanga ā-rori. I tīmataria e Te Kaunihera o Tāmaki Makaurau tētahi tāke i te tau 2018 hei utu i ētahi o ngā mahi whakapaipai tūnuku e hiahiatia nuitia ana i te tāone e kaha tipu ana, ā, i 11.5 hēneti te utu mō ia rita.

Ngā hononga ki Te Whare Tapa Whā

Kia titiro atu tātou ki te hāngai pea o Te Whare Tapa Whā ki ngā tāke ā-rohe e tautoko nei i ngā kaupapa ā-hapori. E whai ake nei tētahi rārangi e tohu ana i ngā huarahi kōhi moni a ngā kaunihera hei tautoko i ngā kaupapa hapori ā-rohe, i ahu mai hoki i ngā moni i kohia e rātou i ā rātou kainoho. Me kōwhiri e koe tētahi o ngā kaupapa e rārangi mai nei, ka whakamārama ai i ngā pānga, i ngā awenga rānei o ēnei whanaketanga ki Te Whare Tapa Whā. I ngā wāhi e āhei ana, whakamahia ngā pou e whā (te taha hinengaro, te taha wairua, te taha whānau, te taha tinana).

Ngā kaupapa:

- Ngā marae e tautokona ana, ā-pūtea nei, e te kaunihera ā-rohe hei kāinga mō te hunga kāingakore.
- Ngā tohu reorua (Māori me te Ingarihi) mō te hapori e tautokohia ana, ā-pūtea nei, e ngā kaunihera ā-rohe.
- Me kouna rānei, me haumaru hoki te wai e inu nei tātou? Whakamāramahia tō whakatau.
- Ngā mema o ngā hapū o te rohe e tautokona ana, ā-pūtea nei, e ngā kaunihera ā-rohe kia tū hei māngai mō ngā take Māori, puta noa i te hapori.
- He kāhui rangatahi e tautokona ana, ā-pūtea nei, e te kaunihera ā-rohe ki te whakahoahoa tahi i ngā papa tākaro mō ngā whānau.

Te kaupapa:

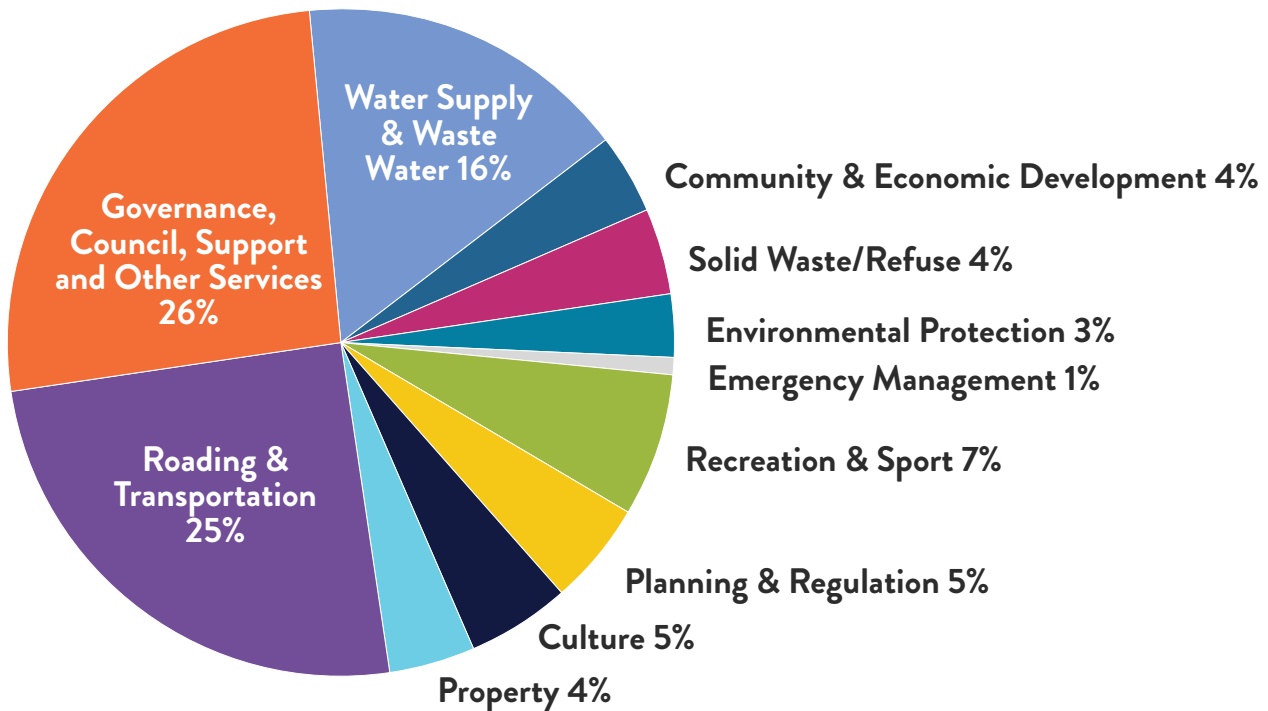
Te pūtakenga whakawhiti kōrero:	
Te tinana	
Te hinengaro	
Te wairua	
Te whānau	

Hei mahi 1 - Ka pēhea te whakapau a te kaunihera ā-rohe i ō tāke?

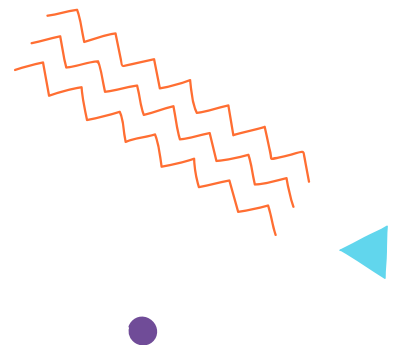
1. Rapua te paetukutuku a tō kaunihera ā-rohe.
2. Rangahaua ngā whakapaunga moni a tō kaunihera ā-rohe i tērā tau, ā, āta tohua ngā wāhi pūtea matua e rima.
3. Whakatauritea ngā kitenga nei me tētahi hoa, ka matapaki ai.

Ka kite atu koe e hanga rite ana ngā raraunga kei te paetukutuku a tō kaunihera ā-rohe ki tēnei kauwhata.

Te mātāpuna: www.localcouncils.govt.nz

Ngā paetukutuku kāwanatanga ā-rohe

Hei mahi 2 - Te whiriwhiri i te ōrau o tētahi tau

Whakaotihia te ngohe o raro nei e kaha ake ai tō mōhio ki te whiriwhiri i te ōrau o tētahi tau.

I ia rua wiki, ka whakapau e te whānau o Manahau i te \$650 ki ngā nama me te kai.

Ngā Whakapaunga ā-Whare – Te Whānau o Manahau	
Te kai	\$325
Te haurehu me te hiko	\$195
Te ipurangi	\$65
Ētahi atu whakapaunga	\$65

Whakamahia te whārite e whai ake nei kia whiriwhiri i te ōrau o ngā whakapaunga ki tēnā wāhanga, ki tēnā wāhanga o te mahere pūtea:

(Te whakapaunga ÷ Te tapeke o te mahere pūtea) × 100

1. Ko te aha te ōrau o te mahere pūtea ka whakapaua ki tēnā wāhanga, ki tēnā wāhanga? Tuhia ō whakautu ki te tūtohi kei raro nei.

Te Momo Whakapaunga	Te Utu	Te Ōrau
Te kai	\$325	
Te haurehu me te hiko	\$195	
Te ipurangi	\$65	
Ētahi atu whakapaunga	\$65	

Hei mahi 3 - Ngā mahere pūtea a ngā kaunihera ā-rohe

Kua whakaputa ētahi kaunihera ā-rohe e rua i ngā mahere pūtea ā-tau. Pānuitia te tūtohi kei raro nei, ka whakautu ai i ngā pātai e whai ake ana.

Te Momo Whakapaunga	Kaunihera ā-Rohe 1	%	Kaunihera ā-Rohe 2	%
Ngā Rori me te Tūnuku	\$48m		\$55m	
Te Whakahaere Para	\$30m		\$28m	
Te Whakarato Wai	\$24m		\$18m	
Ngā Mahi a te Rēhia	\$16m		\$22m	
Te Ahurea	\$12m		\$10m	
Te Whakamaru Ohotata	\$10m		\$12m	
Te Whakamaru Taiao	\$20m		\$15m	
Te Tapeke	\$160m		\$160m	

1. Tātaitia te ōrau o te mahere pūtea ka whakapaua e ngā kaunihera ki tēnā wāhanga, ki tēnā wāhanga. Tuhia ō whakautu ki te tūtohi kei runga nei.
2. Mā te whakamahi i tētahi ripanga, whakaaturia mai ki tētahi kauwhata porowhita i te pouaka i raro nei, ngā ōrau ka whakapaua e ngā kaunihera.

3. Tātaritia ngā whakapaunga a ngā kaunihera ki tēnā wāhanga, ki tēnā wāhanga. Ka whakaatu ngā whakapaunga nei i te aha e pā ana ki ngā take mātāmua a tēnā kaunihera, a tēnā kaunihera?

.....

.....

.....

.....

4. Ko te tauori o Kaunihera ā-Rohe 1, ko te 500,000. Ko te tauori o Kaunihera ā-Rohe 2, ko te 800,000. E hia tāra, ā-tangata kotahi nei, ka whakapaua e tēnā kaunihera, e tēnā kaunihera, ki ngā take whakahaere para?

.....

.....

.....

.....

5. Hei te tau hou ka whakahaere a Kaunihera ā-Rohe 2 i Te Matatini. Ka tae ake te tini me te mano ki te tautoko i tēnei kaupapa. E matapae nei te kaunihera me 30%, me neke atu rānei, te pikinga ake o ngā whakapaunga moni ki te kaupapa o “Te Ahurea”. Me ū tonu rātou ki tā rātou mahere pūtea ā-tau o te \$160m.

- Ko te aha te tapeke o ngā whakapaunga ki ngā kaupapa ahurea ā te tau e tū mai nei? Whakaaturia mai ō whiriwhiringa.

.....

.....

- Ki ō whakaaro, he aha ētahi mirimiringa ki te mahere pūtea ka taea e manaakitia ai tēnei pikinga? He aha ai?

.....

.....

Hei mahi 4A - Me tāke rānei tātou?

Kāore ngā tāngata katoa e whakaae ana ki ngā tāke. Ki ētahi tāngata, e utu ana rātou i te oranga o ētahi atu, heoi, tērā ētahi e hiahia ana ki te whiriwhiri i te nui o te tāke hei utu mā rātou, ki hea tukuna hoki ai ērā moni. Ahakoa pai mai, kino mai rānei, nō mai rā anō ngā tāke, nō ngā tau 3000-2800 BC rā anō ngā tikanga nei.

I te ngohe e whai nei, ka arotake tātou i tētahi momo tāke kāore e tino whakaaetia ana e te nuinga.

- E ai ki te kaupapa here hou a AA, e hāmenetia ana ngā tāngata katoa o Aotearoa i ngā para e puta ana i ngā taraka.
- E haere ana a ngāi kaiahuwhenua mā ki te porotēhi i te tāke taraka a Reipa.

Me matapaki koutou ko tō rōpū i te tāke nei.

1. He aha ō whakaaro ki ngā tāke nei?
2. E whakaae ana koe, kāore rānei koe i te whakaae?

Te tāke taraka (Diesel tax)	
Ngā kōrero whakaae	Ngā kōrero whakahē
E whakaae/whakahē ana au (kōwhiria tētahi).	
Ko ngā take e whakaae/whakahē ana au, ko:	
.....	
.....	
.....	
.....	

Hei mahi 4E - Ngā kaupapa pūtea ā-hapori

E āhei ana ngā kainoho pakeke ake i te 18 tau i tō hapori ā-rohe ki te whakatakoto i ō rātou whakaaro ki ngā whakapaunga pūtea i tō rohe. Ka whakaae tō Mema Paremata (MP), me tō kaunihera ā-rohe kia whai wāhi koutou ki ngā hui, me ngā rangahau.

Ko tāu he whakarite i tāu āke rangahau e rongorongo ai koe i ngā whakaaro o ngā kaiako me ngā mātua e pā ana ki ngā kaupapa matua me whai pūtea i ngā kaunihera ā-rohe.

Whakaemihia ngā whakautu, ka whakarārangi ai, e mōhio ai koe ki ngā take matua e rima a ngā rōpū i uiuia e koe.

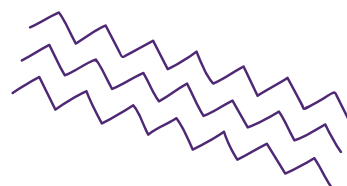
He rauemi tahua hapori

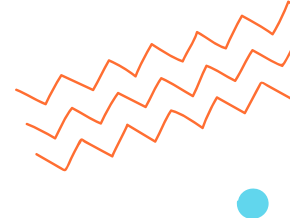
Whiriwhirihia ngā tāngata e toru hei uiui māu, ā, me toro koe ki ngā reanga rerekē.

Hei tauira, ka uiui pea koe i tētahi o tō reanga i tō akomanga, i ō mātua, i tō whānau, i tētahi kiritata, i tētahi pakeke rānei e mōhio nei koe. Tukuna ki a rātou te pepa uiui hei whakakī mā rātou ki te ipurangi, me uiui ā-waea rānei mēnā ka māmā ake tērā.

1. He hoa	2. He kaiako	3. He mātua	4. He kaumātua
-----------	--------------	-------------	----------------

Whakamahia te tūtohi kei te whārangi e whai ake nei hei tātauirā māu.

Te rōpū:	Whakarārangihia ngā wāhi e toru ki ō whakaaro me mātua whai pūtea i tō tātou hapori	Ētahi rongoā pea
Hei tauira	I ia tau ka pāngia ngā arawai o te rohe e te marangai, me te aha, ka waipuke te pūnaha parakaingaki. Ka tukuna te tuhene nei, tae atu rā ki ngā para, ki te moana.	Me whakahou te pūnaha parakaingaki ā-rohe ki tētahi mahere 10 tau, ā, me wāwāhi ngā mahi ki ngā wāhanga e toru.
Te kaiuiui 1	1. 2. 3.	1. 2. 3.
Te kaiuiui 2	1. 2. 3.	1. 2. 3.
Te kaiuiui 3	1. 2. 3.	1. 2. 3.

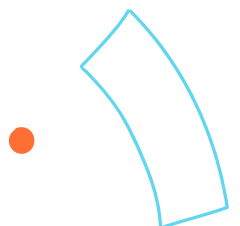
He ngohe aromatawai tāke

I tēnei o ngā aromatawai ka āhei tō whakaatu i tō mōhio ki ngā āhuatanga o te pūnaha tāke i Aotearoa. I mua i tō tīmata, pānuihia te tūtohi aromatawai tāke e mōhio ai koe ki te āhua o te aromatawai.

Whiriwhirihia tētahi mahi e āta whakaatu ana i tō āhei ki te:

- ☒ whakamārama i te take he pūnaha tāke tō Aotearoa
- ☒ tautohu i te whakamahinga o te tāke i Aotearoa
- ☒ whakaahua i te pānga o te tāke ki te oranga whānui o Aotearoa
- ☒ whakamārama i te pānga o tō moni whiwhi ki te ōranga o ētahi atu (ā-takitahi/ā-whānau/ā-rōpū/ā-iwi/ā-hapū)
- ☒ whakamārama i te pūtake o te tau tāke
- ☒ tautohu i ngā horopaki maha me whai tau tāke koe
- ☒ whakamārama i te take i rerekē ai ngā tāke a te tangata kotahi i te pakihi, i te whānau hoki

Whakaotihia ngā ngohe e whai nei.

Ngā hononga ki Te Whare Tapa Whā

Te wāhanga 1: Ngā take mātāmua

Kua whakaaetia koutou ko ētahi o ōu hoa kia kōrero ki te kaunihera ā-rohe e pā ana ki ngā take mātāmua e rua i puta i ō uiuinga. E hiahia ana koutou kia tukuna e te kaunihera he pūtea ki ēnei take mātāmua, ā, me whakarite e koutou he whakaaturanga hei whakamārama i te take i pēnei ai ō koutou whakaaro, me ngā rongoā e tūtohu nei koutou.

Whakaūngia ngā take mātāmua e rua kua whiriwhirihia e koutou, ka tuhi ai ki raro iho nei:

1. _____
2. _____

Mō ia take mātāmua, whakautua ngā pātai e whai ake nei:

- He aha i mātāmua ai ko tēnei take mātāmua?
- He aha ngā pānga o tēnei take mātāmua i tēnei wā?
- He aha ngā pānga o tēnei take mātāmua ā haere ake nei?
- He aha tāu e tāpae nei hei rongoā?

Whakamahia Te Whare Tapa Whā hei āwhina i a koe ki te whakautu i ēnei pātai. Ka kōrerohia ēnei whakautu i tā koutou whakaaturanga.

Kei wareware, kei te tono pūtea tautoko koutou, nō reira kia kaha te whakatenatena i te hunga whakarongo. Me mārama ō kōrero, me hāngai ngā tauira.

Whakamahia te tūtohi kei te whārangi e whai ake nei hei kohikohi i ngā whakaaro.

Te take mātāmua tuatahi: He aha i mātāmua ai ko tēnei take mātāmua?			
Ngā pānga i tēnei wā	Ngā pānga ā haere ake nei	Ngā rongoa	
Te take mātāmua tuarua: He aha i mātāmua ai ko tēnei take mātāmua?			
Ngā pānga i tēnei wā	Ngā pānga ā haere ake nei	Ngā rongoa	

Te wāhanga 2: Ngā rongoa

Te whakamahi i ngā rongoa i puta i ngā uiui

Kōwhiria tētahi o ngā whakatakoto e whai ake nei hei whakaatu i ō take mātāmua, i ngā taunaki kei a koe, me ō rongoa. Me whiriwhiri kōrua ko tō kaiako mēnā he mahi takitahi, he mahi takirua, he mahi takitini rānei tēnei.

	He Tūhura Tauanga Whakamahia tētahi rauemi uiui ā-ipurangi. Tātarihia ngā kōrero o tō Tirohanga Hapori, ka whakarite ai hei whakaaturanga ki tō kaunihera ā-rohe. Taunakihia ki ngā kōrero e pā ana ki te pūnaha tāke.
	Ngā Tautohetohe Tōrangapū Me toro ā-mariko atu koe ki te Pāremata, ka haere ki tētahi tautohetohe i te taiwhanga tautohetohe. <u>Te Ao Mariko ki te Pāremata</u> He mahi tokoono te karawhiu, ā, ko tā koutou he whakarite tautohetohe ā-akomanga e aro ana ki tētahi o ngā kaupapa i te ‘Rōpū Whakatau’.
	He rauemi ataata matihiko ka āhei te toha ki tō kura, ki te whānau. Hei tauira: • he whakaaturanga • he pakipūmeka • he ataata • he whakatairanga.
	He kauhau hei tuku mā te Minita Moni (te kaimanaaki i Te Tari Taake). Ka hurihia te kōrero nei hei pāhorangi hei whakarongo mā ngā ākonga.

Ngā Tikanga Tāke - He aromatawai i te ako

Mā tēnei aromatawai whaiaro ka āhei tō whakaatu i tō mārama ki ngā āhuatanga o te pūnaha tāke i Aotearoa.

He mahere paearu kounga e pai ai tō tautohu i tō taumata, i ō mahi, ā, he aha hoki ngā mahi hei oti māu. Ka āhei tō whakatau i ngā moni hei whakapau, me te āpiti taunakitanga hoki ki ō hua ki te hiahiatia.

Whakaotihia tēnei mahere paearu kounga mā te tīpako i ngā hua kua tutuki i a koe, ā, ka āpiti ā-matihiko rānei ki ō mahi, ka tiki ake rānei i tētahi kape. Ka ahu mai pea ēnei taunakitanga i ngā akoranga o te kaupapa, i ngā hononga rānei ki tētahi wāhanga o tō ngohe aromatawai.

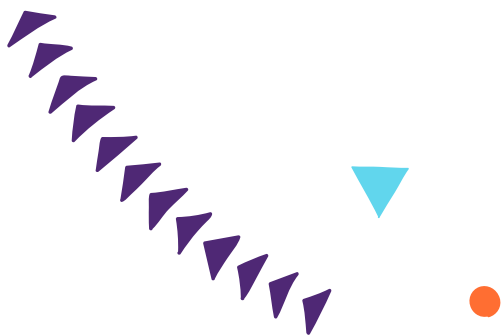
Ngā hononga ki Te Whare Tapa Whā

Ka tautohu i te hāngai o ētahi ariā tāke ki Te Whare Tapa Whā.

Hei mahi

He mahi hei tautoko i tō tūhura i te pūnaha tāke, me te ara i whāia ki te whakatau i te whakapaunga o te tahua tāke.

Ngā Tikanga Aromatawai Tāke

Ngā Putanga	Te ako i ngā tikanga tāke	Te mārama ki ngā tikanga tāke	Te matatau ki ngā tikanga tāke	He mātanga ki ngā tikanga tāke
Whakamāramahia te take he pūnaha tāke tō Aotearoa. Te mōhio ki te whakamahinga o te tāke i Aotearoa me te whakaatu tauira. Whakamāramahia te pānga o ngā tāke ki te oranga whānui o Aotearoa.	Ka whakapuakitia e au ngā āhuatanga o te pūnaha tāke me te pūtake he pūnaha tāke moni whiwhi tō Aotearoa. Ka whakaraupapahia e au ngā whakapaunga o ngā tāke i Aotearoa.	Ka whakatauirahia e au tā te tāke moni whiwhi tautoko i ngā hanganga me ngā ratonga i Aotearoa. Ka whakaahuatia e au te pūtake e hirahira ana te moni ki ngā rāngai rerekē.	Kua matatau ki ngā tikanga tāke. + Ka whakamāramahia e au tā te tāke tautoko i ngā ratonga matua me te hanganga i Aotearoa. + Ka tātarahia e au ka ahatia ngā ratonga matua me ngā hanganga i Aotearoa ki te tangohia te tāke moni whiwhi.	He mātanga ki ngā tikanga tāke. + Ka parahautia e au te pānga o ngā tāketanga ki te oranga whānui o Aotearoa. Ka arotakengia rānei e au mēnā rānei he pūnaha tōtika te pūnaha moni whiwhi mō te oranga whānui o Aotearoa.
Whakamāramahia te pānga o tō moni whiwhi ki te oranga o ētahi atu (ā-takitahi/ā-whānau/ā-rōpū/ā-iwi/ā-hapū)	Ka kōrerotia whānuitia e au ngā kupu e pā ana ki te ahatia o ngā utu tāke, engari kāore i āhei taku tuku tauiwa whāiiti e oā ana ki te pānga o taku moni whiwhi ki taku hāpori ā-rohe (Te taumata kaunihera ā-rohe)	Ka whakatauirahia e au ka pēhea tā ngā tāke moni whiwhi tautoko i ngā hanganga me ngā ratonga i Aotearoa. (Te taumata kaunihera ā-rohe)	Kua matatau ki ngā tikanga tāke. + Ka whakatauirahia e au ka pēhea te pāngatika atu o aku moni whiwhi ki a koe, ki tō whānau/aiga, ki tō kāinga rānei. + Ka tātarahia e au ngā hua o te tirohanga ki 'Taku Hāpori'.	He mātanga ki ngā tikanga tāke. + Ka whakawāngia e au te pūtea hei whakapau i muri i te tātaritanga o taku pukauui me taku rapu i ngā hiahia a te hāpori ināianei mō ngā whakapaunga pūtea āpōpō.
Whakamārama i te pūtake o te tau tāke, ā, ka āhei ki te whakaahua i ngā wā me whai tau tāke koe.	Ka kōrerohia e au te tikanga o te tau tāke.	Ka whakamāramahia e au ngā horopaki me whai tau tāke koe. Ka kōrerotia e au ko wai te hunga whakaputa tau tāke. Ka kōrerotia e au ngā āhuatanga ka puta ki te kore taku tau tāke i te wā ka tīmata au ki aku mahi.	Kua matatau ki ngā tikanga tāke. + Ka whakamāramahia e au me pēhea te tono tau tāke, ā, ka pēhea te toro ki te paetukutuku o Te Tari Taake.	He mātanga ki ngā tikanga tāke. + Ka āhei taku whakaatu ki taku whānau/aiga, ki taku kāinga rānei, ā, ka tautoko au i tā rātou whai i ngā tukanga. Ka rehitatia e au tāku anō tau tāke, ā, ka whakarāpopotohia ngā tukanga hei tuku ki tētahi atu.

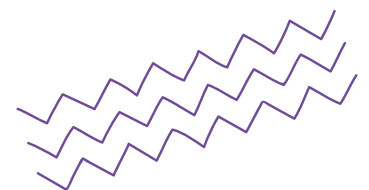
Ngā kupu tāke

Te reo tōkau e tautoko ana i ēnei kaupapa, i te ‘Te Tātari Tāke’

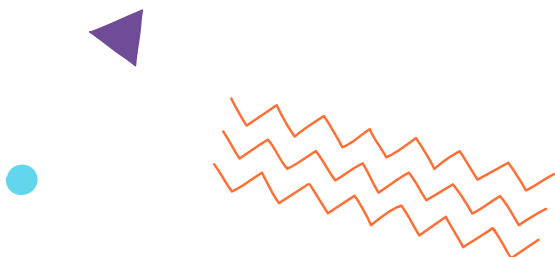
Te Komihana Āwhina Hunga Whara (ACC)	Ko Te Komihana Āwhina Hunga Whara te Hinonga Karauna o Aotearoa e aro ana ki te paremata i ngā whara aituā, ā, e mōhiohia whānuitia ana ko ACC.
Te Rōpū Motokā o Aotearoa (AA)	Ka whakarato Te Rōpū Motokā o Aotearoa i ngā ratonga maha ki ōna mema. Ko ngā momo ratonga, ko ngā kupu āwhina utu-kore mō ngā motokā, ko ngā ratonga mō ngā motokā e raruraru ana, ko te whakatika motokā, ko ngā raihana hautū waka, ko te whakangungu taraiwa, ko ngā ratonga ahumoni.
Kaunihera	He māngai ngā kaunihera mō te kāwanatanga. Ka āta whiriwhiri rātou, ā, kei a rātou hoki te māna ki te āta whakatau i ngā take hei ngā painga mō tō rātou hapori.
Nama	Ka mino moni ana koe i tētahi o te whānau, i tētahi pēke, i tētahi rōpū moni taurewa rānei, he nama tāu. Hei tauira, ki te mino koe i te \$100, ka \$100 te wāriu o tō nama. Ko tā te nama, he whakamahi i te moni a tētahi atu hei utu i ngā rawa me ngā ratonga. Me utu huamoni koe me ētahi atu nama kia ea katoa i a koe te nama. He whakapaunga hoki te nama. Ko ētahi tauira, ko te utu i te mōkete, ko te moni taurewa ā-ākonga me ngā utu āpiti kei ā tātou kāri taurewa. Ka nui ake te utu ka taka ana te wā. Ka āhei hoki te noho nama o te whenua nei, o Aotearoa.
Whakapaunga	Koia ko te moni hei utu i ngā mea e hiahiatia ana. Ko ētahi ō ngā tauira, ko te rēti, ko te kai, ko te hiko, ko ngā ratonga ipurangi. He whakapaunga hoki te nama. Ko ētahi ō ngā tauira, ko te utu i te mōkete, ko te moni taurewa ā-ākonga me ngā utu āpiti kei ā tātou kāri taurewa. He whakapaunga ā ngā pakihī, ā, e āhei ana rātou ki te kerēme i ā rātou tāke.

Utu Whai Pānga	He moni ka utua e te pakihi ki ōna kaiwhaipanga. Ka utua i runga i te nui o āu pānga. Hei tauira, mehemea ka tohua e te pakihi ka \$1 mō ia utu whaipānga, ā, 100 āu, ka whiwhi koe i te \$100.
Tau Ahumoni	Ko te tau ahumoni, ko te tau tāke rānei, ngā rā atu i te 1 o Āperira ki te 31 o Maehe.
He Tāke Kora	Ka whai pūtea āpiti te rohe i ngā tāke kora ā-rohe hei utu i ngā kaupapa tūnuku kāore pea e whai pūtea.
Ngā Rawa me ngā Ratonga	Ko ngā rawa ēnei ka hokona, pēnei i ngā hū, i ngā kāroti, i tētahi waka rānei. Ko ngā ngā ratonga ngā mahi ka utua e koe hei mahi mā tētahi atu, pēnei i te kuti i ō makawe, i te whakatika i ō niho, i te rato hiko ki tō whare.
Tāke Hokohoko (GST)	He tāke te tāke hokohoko (GST) ka tāpiritia ki te nuinga o ngā rawa me ngā ratonga ka hokona e ngā tāngata o Aotearoa. Ko te 15% te utu o te tāke hokohoko. Ka hoko taonga ana koe i te toa, kua āpitihia kētia te tāke hokohoko (GST).
GST Kore	Kāore he tāke hei utu i ngā rawa, i ngā ratonga, i ngā mea e rua rānei. Kāore anō te tāke 15% GST kia āpitihia atu ki te utu.
GST Āpiti	Kua āpitihia kētia te tāke 15% GST ki te utu i ngā rawa, i ngā ratonga, i ngā mea e rua rānei.
Moni whiwhi	Ngā moni ka riro i a koe, pērā i tō utu ā-haora, i tō utu ā-wiki, i tō takuhe rānei. Ka whakapaungia e koe tō moni whiwhi ki ngā
Tāke Moni Whiwhi	Ko te tāke moni whiwhi, ko te moni ka utua e koe ki te kāwanatanga i runga i te moni whiwhi kua riro i a koe. He huarahi te tāke e utu tahi ai tātou, ngā tāngata o Aotearoa, i ngā mea e hiahia nei tātou. Ka utungia e ngā tāke ngā mea whai take e pai ai ngā whakahaere o tēnei whenua, pēnei i ngā hōhipera, i ngā kura, me ngā huarahi. Whakamahia ai ngā tāke hei tiaki i ō tātou papa tāpui ā-mōtū me ētahi atu wāhi tūmatanui.

Te Tari Taake (IR)	Ka kohia e Te Tari Taake (IR) ngā tāke a te kāwanatanga o Aotearoa, me te tohutohu hōki i te Kāwanatanga ki ngā kaupapahere e pā ana ki te moni whiwhi.
Tau TĀKE	Ka aroturuki tō tau tāke i ō utunga tāke kia tika ai tō utu i te nama e tika ana, i tō whiwhi rānei i ngā mea e tika ana mōu.
Haumitanga	Ko ngā rawa ēnei ka haumitia e te tangata. Hei tauira, ko ngā rawa whenua, ko ngā kuhunga tūmau, ko ngā hea, ko te pūnaha moni kōura, ā-matihiko rānei.
KiwiSaver	He kaupapa tūao tēnei i whakatūhia e te kāwanatanga hei āwhina i a koe ki te penapena mō tō ahungaruatanga. Māu e whiriwhiri mehemea ka 3%, ka 4%, ka 6%, ka 8%, ka 10% rānei tō penapena i tō utu. Ka 3% hemihemi te utu a tō kaitukumahi hei āwhina ki te whakanui i ō moni. Ka eke ana ki te toru tau e utu pēnei ana, (e pakeke ake ana i te 18 tau) ka āhei tō whakamahi i ō pūtea ki te hoko i tō whare tuatahi.
Te Pūtea Penihana o Aotearoa	He utu Te Pūtea Penihana o Aotearoa ka utua e te kāwanatanga ki te hunga kua eke ki te ahungaruatanga i Aotearoa, arā, kua 65 tau pakeke. He mea āwhina tēnei i ngā utu matua o ia rā.
PAYE	Ko te tāke moni whiwhi te tāke ka utua e koe i runga i te moni ka riro i a koe. E mōhiotia whānuitia ana ki te PAYE (Pay-As-You-Earn), arā, ko te tāke kaimahi moni. Ka utungia ana koe, ka tātarihia, ka tangohia hoki e tō kaitukumahi te moni i tō utu.

Tāke	Ka mahi ana koe, ka utu koe i tētahi wāhanga o te moni whiwhi ki te kāwanatanga hei tāke. Ko te rahi o te tāke hei utu māu e hāngai ana ki te rahi o te moni ka riro i a koe. Ko ngā tāngata katoa o Aotearoa e riro moni ana ka utu tāke. E utu ana ngā tāke nei i ngā ratonga e hiahiatia ana mō te painga o te whenua. Hei tauira, ko ngā hōhipera, ko ngā kura, me ngā huarahi. Whakamahi ai ngā tāke hei manaaki i ngā papa tāpui ā-mōtū me ētahi atu wāhi tūmatanui i Aotearoa.
Waehere Tāke	Me whai waehere tāke koe ki te whiwhi utu ā-tau, ā-hāora, ki te whai takuhe, ki te whiwhi moni whiwhi rānei koe kua tākehia i mua i tō utungia. Ka rerekē pea tō waehere tāke mō ngā momo moni whiwhi rerekē.
Te Tari Tātari Pūtea	Ka aroturuki, ka whakahaere i ngā take ahumoni a te Kāwanatanga, tae atu ki te Mahere Pūtea me ngā Tauākī Ahumoni hoki a te Kāwanatanga.
Ōranga	E hāngai ana te Ōranga ki te hauora o te tinana, o te hinengaro, o te whānau me te wairua. E whakamānahlia ana tēnei ariā e Te Rōpū Hauora o te Ao. Ka hāngai hoki pea tēnei ki tō oranga ahumoni.

He kuputaka	
Te kupu Māori	Te kupu Pākehā
takitahi	individual
pakihi	business
rōpū	organisation
moni whiwhi	income
pūnaha moni whiwhi	revenue system
ahumoni	financial
heipū	event
parekura	disaster
pūtea taurewa ā-ākonga	student loan
tautoko tamariki	child support
takuhe	benefit
rawa	property
pāpātanga tāke	tax rate
tau tāke	IR number (tax number)

He kuputaka	
Te kupu Māori	Te kupu Pākehā
mahere pūtea	budget
rāngai	sector
haumi	invest
kaiwhakatau	decision maker
whare tūmatanui	public facility
kainoho	resident
kāingakore	homeless
take mātāmua	priority
parakaingaki	sewerage waste
whakapaunga	expense

Te whai hua - kia ora!

